

Alexandru FODOR
(Școala doctorală de Științe
Umaniste, Universitatea de Vest
din Timișoara)

Reflectarea conceptului de criză în viața confesională a Banatului de Caransebeș-Lugoj

Abstract: (The Concept of Crisis Reflected in the Confessional Life of the Banate of Caransebeș-Lugoj) For the Highland Banat, the 1552-1658 interval coincided with the existence of the Banate of Caransebeș-Lugoj. An autonomous administrative unit with a predominantly Romanian elite, the Banate of Caransebeș-Lugoj represents a special case in the late medieval and early modern history of Romania, which has long been insufficiently researched by Romanian historiography. Confessionally speaking, this period is characterized by a diversifying religious landscape under the Reformation's impact. The present paper aims to analyze how the concept of crisis is reflected in the confessional landscape of the Banate of Caransebeș-Lugoj. The period was marked by the aggressive push of Calvinism by the authorities, as well as by the Catholicism's counteroffensive (manifested in particular through the activity of the Jesuits). Despite scoring some success among the elites, the two denominations failed to gain significant support among the Orthodox majority of the population. Orthodoxy has had its own crisis, manifested in the jurisdiction conflict between the Ecumenical Patriarchate of Constantinople and the Serbian Patriarchate of Peć. Also discussed is the short-lived attempt by the ban Toma Turnea to impose Unitarianism, as well as the continued practice of the Hindu religion among the Roma community, as suggested by sources such as Giovanandrea Gromo. Therefore, a confessional life characterized by crisis at multiple levels, both inter- and intra-confessional. The approach is based on a comparative and qualitative research of the information provided by documents and narrative sources, without neglecting the academic literature on this topic.

Keywords: *the Banate of Caransebeș-Lugoj, Calvinist proselytism, Jesuits, Patriarchate of Peć, confessional life.*

Rezumat: Pentru Banatul montan, intervalul 1552-1658 a coincis cu existența banatului de Caransebeș-Lugoj. Unitate administrativă autonomă cu o elită preponderent românească, banatul de Caransebeș-Lugoj reprezintă o apariție aparte în spațiul românesc medieval și premodern, mult timp insuficient cercetată de istoriografia română. În plan confesional, amintita perioadă se caracterizează prin diversificarea peisajului religios sub impactul Reformei. Articolul de față își propune să analizeze reflectarea conceptului de criză în peisajul religios al banatului de Caransebeș-Lugoj. Perioada a fost marcată de promovarea agresivă a calvinismului de către autorități, precum și de contraofensiva catolicismului (manifestată în special prin activitatea iezuiților). În ciuda unor succese înregistrate la nivelul elitelor, cele două confesiuni nu au reușit să se impună în rândul majorității ortodoxe a populației. În ceea ce privește ortodoxia, aceasta și-a avut propria criză, manifestată prin conflictul pentru jurisdicție dintre Patriarhia Ecumenică de la Constantinopol și Patriarhia sârbă de la Peć. Este discutată, de asemenea, și efemera tentativă de impunere a unitarianismului sub banul Toma Turnea, dar și practicarea în continuare a religiei hinduse în rândul comunității țiganilor, așa cum sugerează surse ca Giovanandrea Gromo. Așadar, o viață confesională caracterizată prin criză la multiple niveluri, inter- și intraconfesional. Demersul se bazează pe cercetarea comparativă și calitativă a informațiilor oferite de documente și izvoare narative, fără a neglija literatura de specialitate pe această temă.

Cuvinte-cheie: *Banatul de Caransebeș-Lugoj, prozelitism calvin, iezuiți, Patriarhia de la Peć, viață confesională.*

Banatul de Caransebeș-Lugoj reprezintă în continuare o temă puțin cunoscută publicului larg. În ceea ce îi privește pe specialiști, subiectul a fost insuficient analizat raportat la importanța sa în istoria spațiului românesc în perioada medievală târzie și modernă timpurie. Aceasta nu înseamnă că nu s-au realizat studii de specialitate dedicate, dar există încă în continuare multe aspecte care necesită aprofundare. Banatul de Caransebeș-Lugoj a funcționat în perioada 1552-1658 ca unitate administrativă și militară cu statut autonom în cadrul principatului Transilvaniei. Alături de Transilvania propriu-zisă și de așa-numitele *părți ungurești* (ce corespund Crișanei, Sătmăruului și Maramureșului), era una dintre cele trei componente ale principatului. Precursorul său a fost vechiul banat de Severin, unitate militară de frontieră a regatului medieval al Ungariei înființată în secolul al XIII-lea. Intensificarea expansiunii otomane începând cu deceniul trei al secolului al XVI-lea¹, a dus la reorganizarea banatului de Severin pe structura comitatelor Caransebeș și Lugoj, proces finalizat în 1552. Acesta a fost, așa cum se cunoaște, momentul anexării de către otomani a Timișoarei și Banatului de câmpie, respectiv al recunoașterii suzeranității Porții de către Caransebeș și Lugoj.

Începe astfel o perioadă de aproximativ un secol în care Banatul montan dezvoltă o identitate specifică ce îi conferă o poziție aparte în spațiul românesc. Două au fost motivele care au permis o astfel de evoluție. În primul rând preponderența elementului etnic românesc, atât din punct de vedere numeric², cât și al statutului său social. Banatul de Severin a fost constituit pe structura celor opt districte autonome românești din Banatul montan, ale căror privilegii au fost recunoscute în mai multe rânduri de regalitatea maghiară. Apare astfel elita locală românească ce reprezintă un caz aparte pentru spațiul românesc vest-carpatic. Sunt sugestive în acest sens denumirile de *Valahia Cisalpină* (Holban et al. 1970, 316) sau *Valachia citeriore* (Holban et al. 1971,

¹ Urcarea pe tron a lui Soliman I Magnificul (1520-1566) a reprezentat o schimbare majoră față de politica externă a celor doi predecesori imediați ai săi. Bunicul său, Baiazid al II-lea (1481-1512) a dus o politică relativ pașnică (pentru standardele Porții din acea perioadă), mulțumindu-se cu anexări minore, precum cetățile moldovene Chilia și Cetatea Albă (care au adus Marea Neagră în integralitate sub control otoman) sau o serie de fortărețe venețiene din Moreea (Coron, Modon, Durazzo). Motivele acestei rețineri stau pe de o parte în șantajul exercitat de puterile europene care îl aveau în custodie pe fratele său (prințul Djem, fugit în Occident după pierderea luptei pentru succesiune la tron, decedat în 1495), iar pe de altă parte în personalitatea sultanului (pe lângă dependența de opiu, era lipsit de energia și calitățile militare ale tatălui său, Mahomed Cuceritorul). În schimb, Selim I (1512-1520) a avut o politică expansionistă agresivă, orientată însă spre lumea islamică (cucerirea sultanatului mameluc sau preconizatul război cu Iranul safavid). În esență, pentru spațiul românesc, domnia lui Soliman Magnificul a reprezentat o intensificare a expansiunii otomane la o scară nemaivăzută de la domnia lui Mahomed Cuceritorul.

² Spre deosebire de Banatul de câmpie, ce prezenta o structură etnică foarte eterogenă (cu zone predominant românești, maghiare sau sârbești din punct de vedere etnic), Banatul montan avea o populație majoritar românească. Datele înregistrate de trimișii papali însărcinați cu colectarea dijmei arată pentru secolul al XIV-lea o proporție de aproape 50% catolici raportat la numărul de așezări atestate pentru Banatul de câmpie, în timp ce pentru Banatul montan proporția era de aproximativ 90% ortodocși (Magina, Magina 2023, 211). Bineînțeles, aceste date nu reprezintă un indicator absolut asupra ponderii exacte a fiecărei etnii, ele reconstituind doar situația confesională. Relevantă din acest punct de vedere este existența elitei nobiliare românești de confesiune catolică (ulterior protestantă), respectiv a ortodocșilor sârbi refugiați la nord de Dunăre după cucerirea otomană.

105), folosite de surse contemporane (precum Giovanandrea Gromo și Ferrante Capece) atunci când se referă la banatul de Caransebeș-Lugoj. În al doilea rând, amplasarea strategică a banatului la intersecția a două spații culturale distincte: Occidentul latin catolic și Răsăritul greco-slav ortodox. Pentru perioada banatului de Caransebeș-Lugoj (secolele XVI-XVII) avem în cazul ambelor spații culturale o serie de transformări ce duc la o diversificare a peisajului religios și cultural al Banatului montan. Dintre acestea, cel mai mare impact l-a avut, firește, Reforma, secolul al XVI-lea fiind martorul unei evoluții ireversibile din punct de vedere al ruperii unității confesionale a spațiului catolic. Succesul Reformei în Transilvania (și implicit Banatul montan) a determinat contraofensiva catolică pornită după conciliul de la Trento. În ceea ce privește lumea ortodoxă, mutațiile au fost de mai mică amploare. Cu toate acestea, consolidarea prezenței otomane în Europa centrală și de sud-est a avut efecte vizibile. Pe de o parte, apar influențele islamice în zonă (Banatul de câmpie), pe de altă parte deciziile politice ale Porții își vor pune amprenta asupra raporturilor de putere din lumea ortodoxă. Cea mai importantă a fost, firește, reînființarea Patriarhiei sârbe de la Peć (Ipek). Pe termen lung, competiția dintre diversele facțiuni confesionale s-a transpus și în planul educației, oferind cadrul propice unei vieți culturale efervescente. Pe acest fond a înflorit în secolul al XVII-lea fenomenul umanismului bănățean care va da o serie de oameni de cultură remarcabili, formați atât în mediul catolic, cât și în cel calvin. Umaniștii bănățeni, proveniți din rândul elitei locale românești, vor avea un rol major în dezvoltarea conștiinței naționale românești. Din această perspectivă ei pot fi considerați precursorii Școlii Ardelene. Aceasta este principala contribuție a Banatului montan la evoluția societății din spațiul românesc în perioada medievală și modernă timpurie. Se poate lesne deduce, în aceste condiții, importanța deosebită a acestei regiuni și implicit a cercetărilor dedicate ei.

Însă aceste realizări nu au apărut din senin și nici nu au fost rezultatul unei evoluții line și constante. Au fost efectul unei concurențe acerbe, marcată de semnificative tensiuni în plan confesional. Această stare conflictuală ne îndreptățește să considerăm perioada secolelor XVI-XVII (adică a existenței banatului de Caransebeș-Lugoj) drept una de criză. Ceea ce ne aduce la scopul cercetării de față. Studiul își propune să analizeze felul în care conceptul de criză este reflectat în viața religioasă a banatului de Caransebeș-Lugoj atât în cadrul diverselor confesiuni, cât și în raporturile dintre ele. Bineînțeles, o cercetare dedicată vieții religioase a banatului de Caransebeș-Lugoj necesită schițarea cadrului general al situației confesionale de la nivelul formațiunii statale căreia îi aparținea banatul. Așadar, pe lângă inerentele considerații introductive privitoare la metodologie, surse și stadiul cercetării, studiul va face o sumară expunere a principalelor evoluții care au avut loc în plan religios în principatul Transilvaniei în perioada analizată.

Înainte de toate, însă, se impune definirea concretă a conceptului de criză. Termenul provine din limba greacă, de la cuvântul *krisis* (κρίσις) care înseamnă *decizie* sau *punct de cotitură*. De-a lungul timpului au fost enunțate multiple definiții ale conceptului. Subiectul în sine este vast și ar putea constitui tema unor studii de

specialitate. Din diversele surse consultate, noi am optat să reproducem în cele ce urmează două astfel de definiții ce privesc problema din punct de vedere lingvistic și sociologic. Acestea sunt, de altfel, și cele mai relevante pentru cercetarea noastră. Conform *Dicționarului explicativ al limbii române* din 2009 (Coteanu, Mareș 2009, 332) criza reprezintă o „fază în evoluția unei societăți marcată de mari dificultăți (economice, politice, sociale etc.); perioadă de tensiune, de tulburare, de încercări (adesea decisive) care se manifestă în societate”. *Dicționarul de sociologie* din 1998 o consideră drept:

„Perioadă în dinamica unui sistem caracterizată prin acumularea accentuată a dificultăților, izbucnirea conflictuală a tensiunilor, fapt care face dificilă funcționarea sa normală, declanșându-se puternice presiuni spre schimbare. Criza reprezintă manifestarea unor dificultăți temporare sau cronice ale modului de organizare a unui sistem, exprimând incapacitatea acestuia de a funcționa în modalitatea existentă. Ieșirea din criză se face fie prin schimbarea structurală a sistemului, fie prin modificări importante adaptative ale structurii sale. Criza este cel mai adesea declanșatorul procesului de schimbare a organizării unui sistem; ea motivează schimbarea. Dacă schimbarea nu este posibilă, criza poate duce la dezagregarea sistemului” (Zamfir, Vlăsceanu 1998, 144).

După cum se observă din analiza celor două pasaje, caracteristicile conceptului de criză pot fi aplicate cu ușurință pentru a descrie peisajul confesional al banatului de Caransebeș-Lugoj din perioada funcționării sale.

Din perspectivă metodologică, studiul se bazează pe analiza comparativă a informațiilor furnizate de izvoarele scrise, caracterul cercetării fiind unul cu precădere calitativ. Demersul de față este, așadar, unul de tip pozitivist. El se încadrează astfel în registrul cercetărilor dedicate istoriei factuale, deși prezintă o vizibilă componentă de istorie conceptuală. Prin natura sa, este o temă care se bazează în principal pe izvoarele scrise, relevanța descoperirilor arheologice fiind una limitată. Aceasta în special din cauza preponderenței lemnului ca material de construcție în perioada luată în discuție.

În ceea ce privește sursele, ele pot fi grupate în două categorii. Pe de o parte avem izvoarele narrative, cele relevante pentru tema de față putând fi regăsite în volumele II și III ale seriei *Călători străini despre Țările Române* (Holban et al. 1970; Holban et al. 1971). Ele oferă o serie de mărturii foarte utile asupra situației religioase din Banatul montan. Printre ele trebuie remarcată relatarea lui Giovanandrea Gromo, soldat italian aflat în serviciul lui Ioan Sigismund în perioada 1564-1567. Gromo a vizitat regiunea și a lăsat o descriere detaliată. Gromo dă dovadă de subiectivism, având tendința să prezintă într-o lumină cât mai favorabilă tot ceea ce ține de stăpânul său, inclusiv teritoriul. Cu toate acestea informațiile lui sunt în general credibile, un argument în favoarea relatării sale fiind acela că el a vizitat efectiv teritoriul Banatului montan. Alte surse contemporane care oferă informații deosebit de utile sunt misionarii iezuiți care au activat în diverse momente în regiune. Cei mai notabili dintre aceștia sunt Antonio Possevino și Valentin Lado. Categoria documentelor cuprinde o gamă

largă de acte precum donații, testamente, numiri în funcții ecleziastice, acte de chemare ca martor sau de încheiere a unor tranzacții. Majoritatea documentelor referitoare la viața confesională a banatului de Caransebeș-Lugoj au fost publicate de-a lungul timpului în diverse culegeri de documente. Menționăm în acest sens colecția Hurmuzaki (Hurmuzaki 1897; Hurmuzaki 1910) sau eforturile de dată mai recentă ale lui Costin Feneșan (Feneșan 1981).

Așa cum am menționat anterior, banatul de Caransebeș-Lugoj este o temă încă insuficient cercetată în istoriografia română. Această stare de fapt este, de altfel, reflectată și în literatura de specialitate. În ceea ce privește istoriografia maghiară lucrurile stau și mai puțin încurajator. Deși istoriografiei maghiare pozitiviste a sfârșitului de secol XIX și începutului de secol XX i se datorează mai multe lucrări valoroase despre istoria Banatului, interesul istoricilor maghiari s-a disipat în mare măsură după pierderea Banatului de către Ungaria. Aceasta nu înseamnă că nu s-au făcut progrese în stadiul cercetării în ultimele decenii. Un excelent studiu al vieții confesionale din Banat și al transformărilor prin care a trecut ea în secolele XVI-XVII îi aparține lui Adrian Magina (Magina 2011). El a explorat dinamica relațiilor dintre diversele comunități religioase din Banat sub impactul Reformei și al apariției Islamului în regiune. Tot A. Magina, împreună cu Livia Magina, s-au ocupat de realizarea secțiunii dedicate Banatului medieval din recenta sinteză de istorie a Banatului coordonată de Ioan Bolovan și Rudolf Gräf (Magina, Magina 2023). Impactul Reformei asupra populației românești, în special din punct de vedere cultural, a fost studiat și în recenta lucrare a istoricului maghiar Levente Nagy (Nagy 2021). Nu în ultimul rând, trebuie menționat efortul lui Dragoș-Lucian Țigău, autorul primei și singurei (până acum) încercări de a realiza o monografie a banatului de Caransebeș-Lugoj, rămasă din păcate nepublicată (Țigău 1995)¹.

Viața confesională a banatului de Caransebeș-Lugoj a fost influențată în mod semnificativ de impactul Reformei. Inclusiv pe teritoriul Transilvaniei au început să câștige teren diferitele confesiuni protestante. Astfel, începând cu secolul al XVI-lea dominația de până atunci a catolicismului ca religie de stat este înlocuită de existența a patru confesiuni recepte: catolică, luterană, calvină și unitariană. Ca și până atunci confesiunea ortodoxă era doar tolerată. Dintre cele trei națiuni recunoscute în principat, maghiarii au devenit preponderent calvini, deși existau și catolici și unitarieni. În cazul secuilor a predominat de asemenea calvinismul, cu toate că exista și o comunitate unitariană. Tot în cadrul secuimii va apărea secta sabatarienilor, o comunitate inițial unitariană care a evoluat spre iudaism. Aceasta va fi aspru persecutată de autorități. În sfârșit, sașii au adoptat în număr mare luteranismul. În ceea ce privește ortodoxia, trebuie spus că statutul de tolerat pe care îl aveau credincioșii, prezenta și unele avantaje, în special pentru iobagii români. Astfel, ei erau scutiți de la plata dijmei, care

¹ Dorim să mulțumim pe această cale domnului Dragoș-Lucian Țigău pentru deosebita amabilitate de a ne pune la dispoziție manuscrisul lucrării sale *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552-1688)* prin intermediul domnului Adrian Magina.

era percepută de Biserica Catolică (și mai târziu și de cele protestante) de la enoriașii lor (Nagy 2021, 12).

După cum se poate intui din această prezentare sumară, cea mai bine plasată confesiune în noul peisaj religios era cea calvină. Ea a fost susținută și de către familia Zápolya în perioada cât s-a aflat la conducerea Transilvaniei, fiind o utilă contrapondere catolicismului promovat de rivalii lor Habsburgi. Această ascensiune a calvinismului a fost încetinită de prezența la putere a familiei Báthory, care înclina spre catolicism. Știm că sub Ștefan Báthory a fost înființat colegiul iezuit de la Cluj. Tutorii lui Sigismund Báthory au fost iezuiți, iar principele Andrei Báthory era totodată cardinal. La maturitate, el s-a implicat în războaiele antiotomane ale Ligii Creștine. Acțiunile familiei Báthory au fost însă insuficiente pentru a împiedica triumful calvinismului care se impune ulterior.

În secolul al XVII-lea, Transilvania se impune ca putere regională antihabsburgică. Cu toate că Tratatul de la Speyer din 1570 a marcat renunțarea lui Ioan Sigismund la titlul de rege al Ungariei și recunoașterea stăpânirii sale în Transilvania și Partium de către Habsburgi, în realitate principii Transilvaniei se considerau în continuare moștenitorii regatului medieval al Ungariei și au acționat ca atare. Această politică a fost dublată și pe plan religios, prin adoptarea calvinismului ca religie de stat. Calvinismul a fost puternic sprijinit de principii, care urmăreau să creeze o biserică calvină națională puternică (Magina 2011, 91). Eforturile bisericii calvine au vizat convertirea, iar acolo unde nu se putea, subordonarea instituțională a ierarhiilor bisericești non-calvine. Strategia a reușit cu unitarienii, dar și cu ortodocșii din Transilvania (Magina 2011, 93-34). Acesta ar fi în linii mari contextul general în care s-a desfășurat viața religioasă în banatul de Caransebeș-Lugoj. Vom încerca în continuare să punctăm aspectele esențiale în ceea ce privește existența și activitatea diverselor confesiuni în Banat din această perioadă.

Bineînțeles, cea mai veche și răspândită confesiune din regiune este cea ortodoxă. Este religia majorității românilor, cu excepția elitelor, și a sârbilor. Acest lucru este confirmat și de relatarea lui Gromo, care spune despre români că „legea și religia lor este cea greacă” (Holban et al. 1970, 320).

Consemnările documentare ale prezenței ortodocșilor în Banatul montan sunt numeroase. Se cunoaște existența unei biserici ortodoxe în Lugoj, datorită însemnărilor de mână făcute între 1631 și 1698 pe diverse cărți de cult ce au fost dăruite respectivului lăcaș bisericesc (Țigău 1995, 140). Alte dovezi în acest sens sunt menționarea unui „Michael popa locuitor din Caransebeș” în calitate de martor într-un proces (1566), menționarea cimitirului bisericii sârbești din oraș (1579), donarea unui *Tetraevangheliar* coresian din 1561 de către lugojeanul Ianăș bisericii ortodoxe (1631), menționarea unui Dimitrie preot al bisericii din Lugoj la 1635 sau menționarea unui preot din Ohaba, „discreto Michaelae praesbiterio” (Magina 2011, 94-95). La acestea se mai pot adăuga relatările franciscanului Serafim Kun, precum și ale lui Marino de Bonis și Giovanni Derventa.

Există de asemenea un document emis de Ioan Sigismund în 10 aprilie 1562 prin care principele îi anunța pe preoții din Hațeg și Caransebeș de înlocuirea episcopului Gheorghe de Geoagiu cu Sava (Hurmuzaki 1911, 578). Pe 5 octombrie 1571, Ștefan Báthory confirmă numirea călugărului Eftimie („honorabilis Euphthymie calugeri”) ca vlădică al românilor (Hurmuzaki 1911, 647-648). O scrisoare din 3 august 1572 a aceluiși Ștefan Báthory către locuitorii din Bistrița menționează că respectivul Eftimie („Euphtimiam presbyterum wallachum”) a fost consacrat la Pécs de către patriarhul Macarie, urmând să păstorească Transilvania și părțile ungurești (Hurmuzaki 1911, 653). O lună mai târziu, fratele său Cristofor, emitea un ordin prin care cerea să fie respectată autoritatea noului episcop Eftimie (Hurmuzaki 1911, 653-654). Dragoș-Lucian Țigău vede în aceste numiri dovada faptului că banatul de Caransebeș-Lugoj se afla sub jurisdicția mitropoliei Ardealului. În acest timp Banatul de câmpie se afla în subordinea Patriarhiei sârbe de la Pec, reînființată în 1557. Banatul montan va fi integrat și el structurii de la Pec în 1690 (Țigău 1995, 141). Revenind la numirile discutate anterior, Adrian Magina le consideră o încercare a Patriarhiei sârbe de a prelua controlul mitropoliei Ardealului printr-un compromis. Acest compromis presupunea integrarea Banatului montan în jurisdicția mitropoliei ardelenene în schimbul numirii unui prelat sârb în funcție. Practic, o strategie de tip cal troian din partea ierarhiei sârbe. El remarcă faptul că acest Sava era primul episcop ortodox din Transilvania care primește autoritate asupra Banatului. Situația s-a păstrat și peste un deceniu cu ocazia numirii lui Eftimie, inaugurat după cum am văzut, la Pec. Această evoluție vine pe fondul încercării de apropiere de Biserica sârbă a principilor Báthory ce căutau un posibil aliat împotriva reformatilor în lumea ortodoxă. Intransigența Bisericii sârbe va duce la reorientarea lui Báthory spre Patriarhia Ecumenică de la Constantinopol și la înlocuirea lui Eftimie cu mai maleabilul Cristofor (1574). Din acest moment, după cum concluzionează A. Magina, Banatul nu mai face parte din mitropolia Ardealului până la numirea lui Sava Branković, sârb și el, în 1656. În cadrul ierarhiei sârbe, Banatul montan este subordonat ierarhului din Bocșa, iar din 1592 episcopului de Vârșeț. Apartenența ecleziastică la Biserica sârbă este în opinia lui A. Magina principalul motiv pentru care politica de integrare instituțională în subordinea Bisericii calvine nu a putut fi aplicată ortodoxiei din banatul de Caransebeș-Lugoj (Magina 2011, 96-97). Astfel, spre deosebire de mitropolia Ardealului care se afla în jurisdicția Patriarhiei Ecumenice de la Constantinopol, Banatul montan era subordonat Patriarhiei sârbe de la Pécs. Coroborând informațiile oferite de surse, putem reconstitui istoricul subordonării ecleziastice a ierarhiei ortodoxe din banatul de Caransebeș-Lugoj. Inițial, ea a fost parte a mitropoliei Ardealului, mai exact a episcopiei de Geoagiu). Pe parcursul secolului următor, biserica ortodoxă din Banatul montan a alternat perioadele în care se afla sub autoritatea mitropoliei Ardealului (1562-1574 și 1656-1690) cu cele în care era subordonată direct Patriarhiei sârbe prin intermediul eparhiilor sârbe din zonă. Așadar, perioada secolelor XVI-XVII este marcată în banatul de Caransebeș-Lugoj de rivalitatea acerbă dintre Patriarhiile de la Constantinopol și Pécs, tranșată în favoarea celei de-a doua. Diferența dintre cele două Patriarhii era că cea de la Constantinopol

era mai dispusă la concesiile în privința politicii de integrare instituțională în subordinea Bisericii Calvinice, în timp ce sârbii aveau o poziție intransigentă¹. Efectul a fost că ortodoxia bănățeană a rămas mult timp sub influența culturală sârbă, una deosebit de conservatoare. În orice caz, actul emis de voievodul Cristofor prin care cerea să fie respectată autoritatea lui Eftimie, sugerează că aranjamentul a provocat nemulțumiri pe plan local. Aceasta arată că, cel puțin la început, clerul român s-a opus activ acestei subordonări față de ierarhia sârbă.

Biserica catolică a avut o situație ingrată în această perioadă, fiind principala victimă a Reformei și în special a agresivei propagande calvine. O situație aparte s-a petrecut în 1564 în urma unui conflict între catolicii și calvinii din Caransebeș. Decizia din 21 ianuarie a Dietei de la Sighișoara stipula utilizarea alternativă a bisericii de către cele două culte (Hurmuzaki 1897, 559). În realitate, calvinii au fost avantajați de acest compromis. Preotul oficial al bisericii era cel calvin. Situația s-a menținut până în 1622, când catolicii au refuzat să mai frecventeze respectiva biserică, începând să se întrunească la domiciliul unuia dintre ei, deși nu aveau preot. Lucrurile s-au rezolvat după demersurile repetate făcute de comunitatea catolică din oraș pe lângă principele Gabriel Bethlen. Printr-un document din 8 iulie 1624 recunoaște catolicilor dreptul de a beneficia de un preot și de a ține slujbele într-o locuință particulară, însă cu condiția renunțării de către catolici la orice drepturi asupra imobilului bisericii și de a-l plăti pe pastorul calvin (Magina 2011, 101). Revelatoare este și donația lui Ioan Sigismund către Ludovic Fiat (6 mai 1566) care avea ca obiect „locum desertum Schole papistarum” din Caransebeș (Hurmuzaki 1897, 593).

Avem, de asemenea, mărturiile misionarilor iezuiți. Antonio Possevino, G. Campani și Valentin Lado se lamentau unanim în ceea ce privește lipsa preoților catolici, cu toate că mai existau enoriași. Lado relatează chiar că a fost nevoit să învețe limba română pentru a putea predica localnicilor (Holban et al. 1970, 557-558; Holban et al. 1971, 78, 120-121). Totuși, numărul credincioșilor catolici era în continuare semnificativ, fiind estimat la circa 10000 de către misionarul franciscan Ștefan Szentandrassy, viitor episcop de Transilvania, la 1600, ceea ce indică faptul că majoritatea nobilimii și elitei urbane rămăsese catolică. Într-adevăr, comiții și vicecomiții de Severin, dar și majoritatea juzilor primari nu au renunțat la catolicism (Magina 2011, 99-100). Preponderența numerică a acestora și statutul lor privilegiat au contribuit decisiv, alături de activitatea misionarilor, la supraviețuirea catolicismului în banatul de Caransebeș-Lugoj.

Situația s-a îmbunătățit temporar în timpul guvernării familiei Báthory, când a fost permisă venirea în regiune a unei misiuni iezuite (1583). Misiunea a fost expulzată de către Dietă în 1588, cu acceptul lui Sigismund Báthory. Sigismund a fost nevoit să facă această concesie în schimbul recunoașterii sale ca fiind major (și prin urmare apt de a domni singur) de către Dietă. Ulterior, Sigismund a autorizat sosirea unei misiuni franciscane care a activat în perioada 1600-1604. Pierderea de către Habsburgii a

¹ Pentru o discuție aprofundată asupra fenomenului Reformei în Banat vezi Magina 2011, 81-116.

controlului politic în zonă i-a fost fatală și acesteia. O nouă misiune iezuită, condusă de George Buitul, a fost aprobată de către Gabriel Bethlen pe 28 septembrie 1625, tot la presiunile comunității catolice locale (Magina 2011, 101). Și această misiune a fost, la rândul ei, desființată în 1642.

În ceea ce privește proprietățile catolice, ele au continuat să existe după cum o dovedesc o serie de consemnări documentare, precum cazul unor călugări din Caransebeș care vindeau o grădină la 31 martie 1642 lui Ștefan Kun (Feneșan 1981, 175-176). Motivul invocat este reprezentat de greutatea materiale („obligați de nevoi”, după cum menționează actul). Formularea referitoare la călugării catolici („Catholicus Paterek”) ce au luat „asupra lor obligațiile celorlalți călugări și tulburători”, sugerează că este vorba despre franciscani, rămași după plecarea iezuiților. În privința greutăților invocate, este posibil ca la mijloc să fie nevoia de lichidități pentru finanțarea școlii catolice. Este atestată, de asemenea, și existența unei biserici catolice la Lugoj (Țigău 1995, 142).

Misionarii catolici, și în special iezuiții, s-au lovit atât de ostilitatea calvinilor, cât și a ortodocșilor care de multe ori preferau să apeleze la otomani pentru a le pune bețe în roate. În esență, strategia catolicilor se axa pe două paliere. Primul era reprezentat de școală, care avea un rol vital în formarea de noi credincioși în rândul tinerelor generații. O parte importantă a acestui demers era folosirea limbii române. Bineînțeles, s-a depus efort și pentru tipărirea cărților religioase. Al doilea palier era implicarea comunității în ceremonii și publice sociale și religioase, precum sărbătorile și evenimentele de viață (botezuri, căsătorii), lucruri care ajutau la consolidarea sentimentelor religioase și la disciplinarea socială a credincioșilor (Magina 2011, 106).

Per ansamblu, realizările Contrareformei în Banatul montan sunt dificil de evaluat în termeni categorici de succes sau eșec. Dacă ne referim la recuperarea calvinilor sau convertirea ortodocșilor, rezultatele au fost relativ modeste. Aceasta în ciuda unor succese inițiale, obținute în special de George Buitul. Spunem modeste pentru că nu s-a reușit în banatul de Caransebeș-Lugoj eliminarea protestantismului, așa cum s-a întâmplat spre exemplu cu partea sudică a Țărilor de Jos (actuala Belgia) în aceeași perioadă. S-a reușit însă menținerea comunității catolice într-o poziție avantajoasă, în ciuda șicanelor la care era supusă de calvini. A mai realizat, de asemenea, reformarea comunității în spiritul deciziilor Conciliului de la Trento.

Principala noutate adusă de Reformă în regiunea banatului de Caransebeș-Lugoj a fost ascensiunea calvinismului. Am amintit deja conflictul avut cu catolicii chiar de la apariția lor în oraș (1564), soluționat prin decizia Dietei de folosire alternativă a lăcașului catolic de cult.

Prozelitismul calvin a fost deosebit de activ, folosind o gamă variată de strategii atât coercitive, cât și de atragere. În prima categorie se regăsea persecutarea catolicilor și ortodocșilor, inclusiv prin confiscări de averi și îndepărtarea preoților recalcitranți. În ceea ce privește metodele de atragere, printre ele putem menționa folosirea limbii române la slujbele religioase (hotărâtă de sinodul de la Aiud din 1569), tipărirea de cărți religioase precum *Palia de la Orăștie* (1582) și *Catehismul calvinesc* (1648), înființarea

de școli confesionale. De altfel, toate aceste măsuri sunt sintetizate în actul de numire a noului mitropolit al Ardealului din 22 septembrie 1640, în care i se impuneau o serie de condiții în exercitarea funcției sale. Pe lângă cele amintite anterior, i se mai cerea simplificarea ritualului religios prin renunțarea la lumânări, la miruire și tămâieri, simplificarea ritualurilor de înmormântare și eliminarea a ceea ce era numit superstiții populare precum Rusaliile, jocurile hoinărești sau cultul icoanelor (Țigău 1995, 143). Aceste „superstiții populare” au și constituit, de altfel, un impediment pentru calvinism în atragerea ortodocșilor. Calvinismul se adresa unui mediu mai rațional, punând accent pe adevărul revelat de Biblie și de catehisme. Astfel, rigurozitatea dogmatică pe care o promova calvinismul era prea puțin compatibilă cu amintitele superstiții populare. Iezuiții, în schimb, au știut să speculeze mentalitățile tradiționale (precum frica de diavol sau de fantome) și să le folosească pentru convertiri (Magina 2011, 107). De altfel, iezuiții aveau experiență în a se adapta unor medii culturale foarte diferite, așa cum au făcut spre exemplu în misiunile desfășurate în Extremul Orient. Astfel, așa cum remarcă A. Magina, cele două confesiuni au urmărit să-și fidelizeze adepții și să construiască o identitate confesională specifică. În cazul catolicilor, aceasta s-a concretizat prin implicarea activă a comunității cu participări la evenimente religioase și sociale, respectiv controlarea practicilor devoționale, toate în spiritul tridentin al Contrareforme. În cazul calvinilor, accentul a fost pus pe promovarea rigurozității dogmatice și a literaturii catehetice (Magina 2011, 111).

Calvinismul a beneficiat de sprijinul autorităților atât din principat, cât și pe plan local. Am văzut deja decizia Dietei din 1564. Majoritatea banilor de Caransebeș-Lugoj din această perioadă au fost adepți ai calvinismului. Pe lângă faptul că finanțau existența școlilor calvine și tipărirea cărților religioase reformate, ei au reprimat dur misiunile catolice. Paul Nagy a interzis accesul iezuiților în Lugoj sub spectrul pedepsei capitale. La rândul său, Acațiu Barsay a interzis franciscanilor să construiască o biserică în 1644 (Magina 2011, 100). Tot el i-a expulzat pe iezuiți din Slatina Timișului patru ani mai târziu. De asemenea, o parte a elitei nobiliare din Banatul montan a fost calvină. În general, elita de vârf a banatului de Caransebeș-Lugoj era calvină, în timp ce amintitul eșalon secund a rămas catolic. Existau însă și situații aparte în cadrul aceleiași familii, cu membri aparținând unor confesiuni diferite. Este și cazul familiei nobiliare Găman. Este cunoscut testamentul calvinei Margaretei Găman din 2 octombrie 1600, care îl menționa printre martorii prezenți la redactare pe „domnul Paul Kovácsházi, predicator al Lugojuului” (Feneșan 1981, 119). Nepoata sa, catolica Margareta Găman, lăsa prin testament bani bisericii și școlii catolice din Alba Iulia (Magina 2011, 99).

Unitarianismul a fost mai puțin întâlnit, deși a avut la un moment dat o serie de adepți în elita conducătoare, inclusiv banul Toma Turnea (1577-1585). Unitarianismul este consemnat de iezuiții Possevino și Lado, care utilizează termenul de „arian” pentru a-l descrie (Holban et al. 1970, 557-558; Holban et al. 1971, 120-122). Conform lui Possevino (care a vizitat regiunea în 1583), Turnea a încercat să promoveze agresiv unitarianismul. Unitarianismul a fost combătut atât de catolici, cât și de calvini,

nereușind să se impună pe termen lung în regiune. În ceea ce privește cea de-a patra religie receptă a Transilvaniei, luteranismul, acesta nu a constituit un factor notabil în Banat. Motivul este, desigur, lipsa unei comunități germane în zonă, luteranismul fiind o confesiune specifică popoarelor germanice.

Un detaliu interesant ni-l oferă Gromo atunci când descrie comunitatea ȝiganilor. El spune că „ei se trag din India, și mai trăiesc încă până în timpul de față în religia țării lor de baștină deși mărturisesc pe față religia creștină” (Holban et al. 1970, 338). Acest lucru indică practicarea în secret (mai mult sau mai puțin, din moment ce un observator străin ca Gromo este la curent cu acest aspect) a religiei hinduse. Este drept că e discutabil în ce măsură erau cu adevărat practicanți ai ritualurilor hinduse, însă rămâne valabilă existența unei comunități de adepți ai unei religii necreștine.

Așadar, peisajul religios al banatului de Caransebeș-Lugoj era dominat de calvinism la vârful piramidei sociale și politice, respectiv de ortodoxie, în ceea ce privește marea masă a populației. Marele perdant al acestei epoci este catolicismul. Perioada se remarcă prin două campanii de prozelitism energice. Pe de o parte, propaganda calvină susținută de către autorități, inclusiv de la nivelul principatului. Pe de altă parte, Contrareforma catolică în care rolul principal l-au jucat iezuiții. Cele două tabere au folosit strategii diferite în vederea construirii unei identități confesionale care să atragă și populația românească ortodoxă. Calvinii au pus accent pe folosirea limbii române la slujbele religioase, pe învățământul confesional bazat pe predarea dogmelor religioase și pe publicarea literaturii catehetice. Catolicii au preferat să se adapteze specificului local și au încercat să atragă comunitatea prin participarea la evenimente sociale și religioase, precum și prin învățământul centrat cu precădere pe predarea științelor umaniste. În ceea ce privește ortodoxia, aceasta a fost ferită de ingerințele Bisericii de stat calvine din Transilvania, grație afilierii jurisdicționale față de Patriarhia sârbă de la Peć. Cu toate că nu este un aspect de prim-plan, este interesantă situația comunității ȝiganilor dacă avem în vedere observația lui Gromo referitoare la practicarea în secret a hinduismului. Chiar dacă nu putem ști cu certitudine în ce măsură respectau ei cu strictețe preceptele religiei hinduse, acest amănunt nu face decât să îmbogățească și mai mult peisajul religios divers al Banatului montan. După cum vedem, numitorul comun al evoluției acestor confesiuni distincte este dinamica conflictuală în care se înscriu, una care este reflectată foarte bine în conceptul de criză. Avem criză în lumea ortodoxă, pe de o parte din cauza prozelitismului calvin și catolic, iar pe de altă parte în cadrul rivalității pentru jurisdicție ecleziastică dintre Constantinopol și Peć. Putem vorbi indiscutabil de criză în cazul catolicismului nevoit să se adapteze și să treacă la contraofensivă pe fondul Reformei și al persecuțiilor calvine. Chiar dacă s-a aflat în cea mai mare parte a timpului într-o poziție privilegiată, nici calvinismul nu a scăpat de propriile sale momente de criză, așa cum o dovedesc persecuțiile suferite în timpul scurtei tentative de impunere a unitarianismului sub banul Toma Turnea. Această stare de criză se manifestă atât în cadrul diverselor confesiuni, cât și în raporturile dintre ele. Într-un sens mai larg, viața confesională a banatului de Caransebeș-Lugoj este caracterizată de tensiunile produse de amplele transformări ce

au avut loc în perioada respectivă. Prin schimbările determinate de aceste tensiuni, ea reflectă în mod incontestabil trăsăturile specifice ale conceptului de criză așa cum este el definit.

Referințe bibliografice

- Coteanu, Ion, Mareș, Lucreția. 2009. *Dicționarul explicativ al limbii române*, ediția a II-a revăzută și adăugită. București: Editura Univers Enciclopedic Gold.
- Feneșan, Costin. 1981. *Documente medievale bănățene (1440-1653)*. Timișoara: Editura Facla.
- Holban, Maria, Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M. M., Cernovodeanu, Paul. 1970. *Călători străini despre Țările Române*, vol. II. București: Editura Științifică.
- Holban, Maria, Alexandrescu-Dersca Bulgaru, M. M., Cernovodeanu, Paul. 1971. *Călători străini despre Țările Române*, vol. III. București: Editura Științifică.
- Hurmuzaki, Eudoxiu de. 1897. *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. II, partea 5. București: Stabilimentul grafic I. V. Socecu.
- Hurmuzaki, Eudoxiu de. 1911. *Documente privitoare la Istoria Românilor*, vol. XV, partea 1. București: Atelierele grafice SOCEC & Comp.
- Magina, Adrian. 2011. *De la excludere la coabitare. Biserici tradiționale, Reformă și Islam în Banat (1500-1700)*. Cluj-Napoca: Editura Academiei Române.
- Magina, Adrian, Magina, Livia. 2023. „Banatul medieval (1000-1715)”. În *O istorie a Banatului. Compendiu*, ediția a II-a revizuită și adăugită, eds. Bolovan, Ioan, Grăf, Rudolf. Cluj-Napoca: Editura Academiei Române – Editura Școala Ardeleană.
- Nagy, Levente. 2021. *Reforma la români: un fenomen de transfer cultural în secolele XVI-XVII*. Oradea: Editura Ratio et Revelatio.
- Țigău, Dragoș-Lucian. 1995. *Banatul și sangeacul de Lugoj și Caransebeș (1552-1688)*, disertație de masterat. București: mss.
- Zamfir, Cătălin, Vlăsceanu, Lazăr. 1998. *Dicționar de sociologie*. București: Editura Babel.